

HUBUNGAN PERDAGANGAN SUMBER PERIKANAN SARAWAK-NEGARA BRUNEI DARUSSALAM: KAJIAN KES DAERAH PERIKANAN LIMBANG DAN LAWAS

*Mohammad Raduan Mohd Ariff
Amaluddin Bakeri*

Pengenalan

Artikel ini akan membincangkan tentang peranan daerah-daerah perikanan di Sarawak dalam membekalkan sumber perikanan kepada Negara Brunei Darussalam. Dalam hal ini, daerah perikanan Limbang dan Lawas telah dipilih sebagai kajian kes untuk memaparkan realiti hubungan perdagangan sumber perikanan secara mendalam.

Perlu juga dijelaskan, selain Sarawak, beberapa daerah perikanan di Sabah dan Wilayah Persekutuan Labuan turut juga membekalkan hasil perikanan segar atau basah setiap hari ke Negara Brunei Darussalam. Bagaimanapun, pembekalan sumber perikanan dari daerah-daerah perikanan tersebut tidak melalui saluran resmi, dengan yang demikian maklumat tentang kuantiti, jenis dan harga ikan yang dibekalkan tidak tercatat dalam Laporan Perikanan Tahunan bagi negeri-negeri yang berkenaan.

Perusahaan Perikanan Di Negara Brunei Darussalam

Negara Brunei Darussalam berkeluasan 5,765 kilometer persegi mempunyai pantai sepanjang 130 km. dan perairan perikanan menjangkau hingga 321 km (200 batu notika) dari pantai.¹ Bagaimanapun hingga kini stok perikanan hanya dieksploitasi sedikit sahaja, sedangkan *Maximum Economic Yield* berada pada tahap 21,000 tan metrik. Pada masa kini, mengikut harga semasa aktiviti perikanan hanya menyumbangkan 0.2 peratus (B\$37.2 juta) sahaja daripada jumlah KNK Negara Brunei Darussalam.²

Di Negara Brunei Darussalam bilangan nelayan tidak mencapai 1% daripada jumlah penduduk negara itu (Penduduk Negara Brunei Darussalam pada tahun 1996 dianggarkan berjumlah 305,100 orang)³. Ini disebabkan penduduk lebih berminat bekerja di darat, khususnya dalam sektor perkhidmatan awam.

"In fact the majority of the economically active adults and schoolchildren preferred to join government Departments, even though they could get comparable salaries in the private sector. There were many reasons for this preference. Employment in the Government Service meant excellent working conditions and public holidays in it amounted to about 28 days a year. The retirement age was 55 with a gratuity and non-contributory pension. Employees in the lower scales got 24 days a year paid leave rising to 60 days a year for the top civil servants, again one was entitled to 10 days local leave with air passages paid for the spouse and up to four children. Every civil servant was entitled to a free air passage to Mecca, and a Senior Officer to a round the world trip after ten years service. In addition, an officer was entitled to an interest-free car loan and a house loan at about 1/2% interest."⁴

Pada tahun 1991 di Negara Brunei Darussalam terdapat seramai 1,315 orang nelayan, 588 orang (44.72%) daripadanya merupakan nelayan tradisional sepenuh masa dan bakinya 727 orang (55.28%) nelayan sambilan. Di Asia Tenggara, hanya di Negara Brunei Darussalam sahaja didapati bilangan nelayan sambilan melebihi nelayan sepenuh masa. Lain-lain negara di rantau ini didapati bilangan nelayan sepenuh masa jauh melebihi daripada nelayan sambilan.⁵ Kegiatan perikanan dilakukan di kawasan perairan yang terhad.

"... fishing was limited to sheltered estuaries and the coastal inshore waters. The offshore areas, until recently, had relatively been unexploited."⁶

Secara umum lokasi operasi penangkapan ikan nelayan Negara Brunei Darussalam dapat dibahagikan kepada dua. Pertama, di kawasan cetek air payau di muara sungai dan di Teluk Negara Brunei Darussalam. Kegiatan perikanan di kawasan ini biasanya dijalankan pada waktu "*iraga*" iaitu dari bulan Disember hingga Februari, ketika angin Monsun Timur Laut sedang melanda Laut China Selatan. Nelayan biasanya, bersama isteri dan anak-anak dengan menggunakan peralatan pancing dan pukat hanyut akan beroperasi di kawasan di atas bagi mendapatkan udang dan ikan-ikan kecil.

Kedua, di laut lepas Laut China Selatan. Nelayan yang beroperasi di perairan ini pula dapat dibahagikan kepada dua iaitu mereka yang beroperasi di perairan sekitar tiga hingga lima batu dari pantai dan mereka yang beroperasi dari perairan lima hingga 40 batu dari pantai. Nelayan yang beroperasi di kawasan tiga hingga lima batu dari pantai menggunakan "*lawa-lawa*". "*Lawa-lawa*" ialah sejenis unjang yang diperbuat daripada dahan dan ranting-ranting kayu yang ditenggelamkan di dalam air, berperanan sebagai tempat ikan bermain. Nelayan yang memiliki "*lawa-lawa*" bersama-sama rakan mereka akan memancing di sekitar "*lawa-lawa*" tersebut.

Sementara itu mereka yang menangkap ikan di kawasan perairan 40 batu

dari pantai, beroperasi di kawasan yang terdapat "takad". "Takad" merupakan kawasan berbatu karang semulajadi yang menjadi kawasan pembiakan dan pembesaran ikan. Nelayan akan memancing, memasang bubu dan juga memukat di kawasan berhampiran "takad".

Sehingga tahun 1994, di Negara Brunei Darussalam terdapat sebanyak 1,004 buah bot. Daripada jumlah tersebut 970 buah (96.6%) merupakan bot berenjin sangkut, lapan buah (0.8%) bot tidak berenjin dan bakinya 26 buah (2.6%) bot berenjin dalam. Bot-bot berenjin sangkut dan tidak berenjin tersebut beroperasi di kawasan sungai dan perairan pinggir pantai dengan menggunakan perkakas mudah seperti perangkap ("*lintau*", "*kabat*", "*kilong*" dan "*bubu*") sebanyak 1,516 unit, pukat ("*rantau*", "*tambak*", "*tabeh*", "*andang*", "*slambau*", "*anchau*", "*paguyut*", "*panau*", "*rambat*", "*pukat rimau*" dan "*tugu*") sebanyak 2,055 unit dan peralatan pancing (kail dan "*gurit*") sebanyak 3,679 unit.

Bot berenjin dalam sebanyak 17 unit digunakan dalam operasi pukat tunda, tiga buah pukat jerut, dua buah pancing, dua buah perangkap dan dua buah lain-lain perkakas. Bot-bot berenjin dalam ini beroperasi jauh dari pantai.

Negara Brunei Darussalam menghadapi masalah untuk mengendalikan operasi perikanan luar pantai dan laut dalam, disebabkan kesulitan dalam mendapatkan kepakaran dan guntanmaga.

Lanjutan daripada keadaan di atas menyebabkan Negara Brunei Darussalam tidak mempunyai bekalan ikan dalam negeri yang mencukupi. Permintaan yang tetap dan sentiasa bertambah daripada penduduk yang berjumlah 284,500 orang pada tahun 1994 menyebabkan Negara Brunei Darussalam terpaksa membelanjakan wang melebihi 32 juta Dollar Brunei, untuk mengimport ikan dan hasil perikanan dari luar negara. Jumlah kuantiti dan nilai import ikan Negara Brunei Darussalam sepanjang tahun 1984 hingga 1994 dipaparkan dalam Jadual.1 di bawah. Sementara itu, Jadual.2 memperlihatkan taburan penggunaan ikan di Negara Brunei Darussalam mengikut daerah.

Mengikut satu kajian yang dijalankan, didapati secara purata orang-orang Negara Brunei Darussalam membelanjakan 45 peratus daripada pendapatan mereka untuk makanan, dan daripada jumlah itu lapan peratus dibelanjakan untuk ikan.⁷ Secara purata setiap orang Negara Brunei Darussalam pada tahun 1989 mengambil bahan makanan laut sebanyak lebih kurang 35 kilogram setahun dan dijangka pada tahun 2002 akan meningkat kepada melebihi 40 kilogram setahun.⁸

Daripada Jadual. 1 di atas, didapati kuantiti ikan yang didaratkan oleh nelayan tempatan telah menurun daripada 2,133,433 kg. pada tahun 1984 kepada hanya 861,782 kg. pada tahun 1994. Bagi memenuhi permintaan dalam negeri, jumlah import terpaksa ditingkatkan daripada 3,044,603 kg. pada tahun 1984 kepada 5,215,355 kg. pada tahun 1994. Secara keseluruhan permintaan telah bertambah sebanyak 899,101 kg. dalam tempoh sepuluh tahun, daripada

Jadual. 1: Bekalan Ikan Negara Brunei Darussalam Mengikut Kuantiti dan Nilai 1984-1994

Tahun	Tempatan		Import		Jumlah	
	Kuantiti (kg.)	Nilai (B\$)	Kuantiti (kg.)	Nilai (B\$)	Kuantiti (kg.)	Nilai (B\$)
1984	2,133,433	12,720,571	3,044,603	17,592,089	5,178,036	30,312,660
1985	2,401,227	13,837,878	3,085,356	19,489,514	5,486,583	33,327,392
1986	2,186,992	11,924,376	2,085,264	13,557,070	4,272,256	25,481,446
1987	2,071,399	10,321,528	1,828,467	11,934,447	3,899,866	22,255,975
1988	1,548,303	10,224,873	2,522,662	16,537,603	4,070,965	26,762,476
1989	1,826,477	11,402,738	3,488,624	23,190,432	5,315,101	34,593,170
1990	1,864,524	11,267,984	3,695,127	23,264,655	5,559,651	34,532,639
1991	1,569,662	9,293,590	3,446,604	18,908,081	5,016,266	28,201,671
1992	1,684,085	8,752,064	3,511,640	20,504,507	5,195,725	29,256,571
1993	1,726,639	8,885,739	4,966,688	26,955,184	6,693,327	35,840,923
1994	861,782	5,328,589	5,215,355	32,142,073	6,077,137	37,470,662

Sumber: Fisheries Department, Ministry of Industry and Primary Resources.

Jadual. 2: Kuantiti dan Nilai Ikan Yang Dipasarkan di Negara Brunei Darussalam Mengikut Daerah 1994

Pasar	Tempatan		Import		Jumlah	
	Kuantiti (kg.)	Nilai (B\$)	Kuantiti (kg.)	Nilai (B\$)	Kuantiti (kg.)	Nilai (B\$)
Bandar Seri Begawan	521,224	3,118,882	5,045,535	30,903,453	5,566,759	34,022,335
Muara	46,507	275,536	21,957	147,703	68,464	423,239
Belait	144,105	960,058	76,594	604,995	220,699	1,565,053
Seria	50,671	317,171	64,367	442,756	115,038	759,927
Tutong	88,910	592,469	897	6,671	89,807	599,140
Temburong	10,365	64,473	6,005	36,495	16,370	100,968
Jumlah	861,782	5,328,589	5,215,355	32,142,073	6,077,137	37,470,662

Sumber: Fisheries Department, Ministry of Industry and Primary Resources.

5,178,036 kg. yang bernilai B\$30,312,660 pada tahun 1984 kepada 6,077,137 kg. bernilai B\$37,470,662 pada tahun 1994.

Sarawak Pembekal Sumber Perikanan Negara Brunei Darussalam

Bagi mengatasi masalah kekurangan bekalan ikan, Negara Brunei Darussalam telah mengimport hasil perikanan dari negeri-negeri jiran iaitu Sarawak, Sabah dan Wilayah Persekutuan Labuan. Pada masa ini perairan Sarawak mempunyai stok sumber perikanan yang banyak iaitu 143,850 tan metrik, yang terdiri daripada 81,500 tan metrik ikan pelagik⁹ dan 62,300 tan metrik ikan demersal¹⁰. Sementara itu, Sabah (termasuk Wilayah Persekutuan Labuan) mempunyai stok sumber perikanan sebanyak 78,650 tan metrik yang terdiri daripada 17,750 ikan pelagik, 10,900 ikan demersal dan 50,000 ikan tuna.¹¹ Bagaimanapun hasil perikanan yang dieksploitasi di ketiga-tiga negeri tersebut masih jauh daripada tahap *maximum sustainable yield* dan juga daripada tahap *maximum economic yield* bagi kawasan masing-masing.¹² Walaupun masih belum mencapai kedua-dua tahap tersebut, namun begitu hasil perikanan yang didaratkan melebihi daripada keperluan domestik yang membolehkan ianya dieksport ke beberapa destinasi di dunia, termasuk Negara Brunei Darussalam.

Pusat-pusat utama di Sabah yang membekalkan hasil perikanan ke Negara Brunei Darussalam, terdiri daripada Kota Kinabalu, Sandakan, Tawau, Semporna, Sipitang, Kuala Penyu dan beberapa buah bandar kecil lain di pantai barat negeri Sabah, yang terletak berhampiran dengan Negara Brunei Darussalam. Hasil perikanan dieksport melalui udara, jalan darat dan laut. Sementara itu, hasil perikanan dari Wilayah Persekutuan Labuan dieksport ke Negara Brunei Darussalam melalui laut.¹³

Di Sarawak, bekalan sumber perikanan telah dibawa masuk ke Negara Brunei Darussalam melalui bandar-bandar sempadan iaitu Miri, Limbang dan Lawas dan juga yang diterbangkan dari Kuching. Pada tahun 1997, jumlah eksport komoditi perikanan Sarawak ke Negara Brunei Darussalam berjumlah 295.26 tan metrik bernilai RM 2,368,400. Jenis-jenis komoditi perikanan yang dieksport ditunjukkan dalam Jadual. 3. Daripada Jadual. 3 tersebut, didapati sebahagian besar komoditi dieksport adalah dalam bentuk segar dan dingin beku.

Perlu dijelaskan di sini, perangkaan di atas tidak mengambilkira semua hasil perikanan yang dieksport dari Daerah Limbang dan Lawas. Ini disebabkan hasil perikanan yang dieksport dari kedua-dua kawasan tersebut tidak melalui saluran resmi. Oleh yang demikian kegiatannya yang begitu penting dan signifikan tidak direkodkan.

Jadual 3: Eksport Komoditi Perikanan Sarawak ke Negara Brunei Darussalam, 1997

Kod Komoditi	Komoditi	Kuantiti (Tan Matrik)	Nilai (RM)
1. 034 129 000	Other fish excluding livers and roes, or chilled	6.10	12,200
2. 034 289 000	Other fish excluding livers and roes, frozen	1.85	10,543
3. 034 510 000	Fish fillets, fresh or chilled	1.10	1,900
4. 035 130 100	Ikan bilis, dried, whether or not salted but not smoked	5.00	15,000
5. 036 110 000	Shrimps and prawns, fit for human consumption frozen	3.20	16,000
6. 036 203 190	Shrimps, o/t in shell, not frozen	0.45	2,250
7. 036 203 910	Shrimps and prawns other than in shell, fresh or frozen	149.96	1,322,988
8. 036 204 900	Crabs, o/t in shell, not frozen	41.35	259,733
9. 036 223 910	Shrimps and prawns other than fresh or chilled	32.64	352,883
10. 036 331 000	Cuttlefish and squid, live, fresh or chilled	44.35	346,376
11. 037 122 110	Sardines in airtight container	5.18	20,715
12. 037 220 210	Cuttlefish, in airtight containers, prepared and preserved	0.59	3,132
13. 037 220 290	Cuttlefish, o/t in airtight containers, prepared and preserved	0.49	4,680
JUMLAH		295.26	2,368,400

Sumber: Disusun semua dari **Perangkaan Tahunan Perikanan**, Jabatan Perikanan Laut Sarawak, Kementerian Pertanian Malaysia, 1997, hal. 99-127.

Bagi Daerah Miri, sebelum tahun 1997 juga mengalami perkara yang serupa. Bagaimanapun selepas tahun itu, menurut Sub-peraturan 4A (2) Peraturan-peraturan Pemasaran Ikan 1973, melalui Warta Kerajaan P.U (B) 617 yang diterbitkan pada 18 Disember 1997, semua hasil perikanan yang ingin dieksport ke Negara Brunei Darussalam terlebih dahulu mesti diisytihar dan melalui prosedur tertentu yang telah ditetapkan. Hasil perikanan dari daerah itu hanya boleh dieksport melalui Pusat Pemeriksaan Ikan LKIM, Lapangan Terbang Miri, Jalan Airport, Miri; Pusat Pemeriksaan Ikan LKIM, Pelabuhan Miri, Baram dan Pusat Pemeriksaan Ikan LKIM, Komplek Imigresen Sungai Tujuh, Bakam.¹⁴ Perbincangan seterusnya akan membicarakan tentang pembekalan hasil perikanan dari Daerah Limbang dan Lawas ke Negara Brunei Darussalam, yang sehingga kini masih belum direkodkan atau dengan kata lain masih belum menerimapakai peraturan perikanan yang dijelaskan di atas.

Oleh kerana kedudukan Daerah Limbang dan Lawas lebih hampir dengan pusat ekonomi Negara Brunei Darussalam, iaitu Bandar Seri Begawan, bekalan sumber perikanan dari kedua-dua daerah tersebut mendapat permintaan yang lebih tinggi berbanding tempat-tempat lain. Perkara ini terbukti apabila ramai pengguna-pengguna dan taukeh-taukeh ikan mengunjungi Bandar Limbang dan Lawas setiap hari. Misalnya di Limbang, dianggarkan seramai 2,500 orang telah masuk melalui jalan darat pada hari-hari biasa. Manakala pada hari Jumaat dan kelepasan am jumlahnya meningkat sehingga 3,000 orang sehari. Sementara itu, setiap hari dianggarkan sebanyak 62 orang masuk ke Limbang menggunakan jalan air dan jumlah ini meningkat sehingga 100 orang pada setiap hari Jumaat dan hari-hari kelepasan am.¹⁵

Memandangkan kedua-dua bandar tersebut terletak di pinggir sungai, sistem pengangkutan air menjadi begitu penting dalam aktiviti perdagangan sumber perikanan. Kebanyakan taukeh dan pemborong ikan Negara Brunei Darussalam yang datang untuk membeli hasil perikanan, akan melalui jalan sungai dengan menggunakan bot-bot kecil berenjin sangkut. Sebilangan daripada mereka yang datang ke Bandar Limbang dan Lawas melalui kaedah ini tidak membawa dokumen perjalanan yang sah. Walau bagaimanapun, mereka tidak merasa bimbang sekiranya ditahan kerana kebanyakan Polis Marin dan Pegawai Jabatan Laut yang membuat rondaan mengenali mereka dan faham akan maksud kedatangan mereka ke bandar-bandar di atas.

Di Bandar Limbang dan Lawas, bekalan sumber perikanan dalam bentuk segar dan ikan kering atau ikan salai diperolehi dari golongan nelayan dan peniaga-peniaga ikan setempat, yang kebanyakan mereka tinggal di kampung-kampung air berhampiran Bandar Limbang dan Lawas. Perlu dijelaskan di sini, di kedua-dua daerah tersebut, orang-orang yang mendiami kampung-kampung

air mempunyai hubungan kekeluargaan sama ada melalui pertalian darah atau perkahwinan dengan penduduk Kampung Ayer di Bandar Seri Begawan.

Hubungan tersebut sudah terjalin sejak kedua-dua daerah itu masih di bawah pemerintahan Kesultanan Negara Brunei Darussalam lagi.¹⁶ Oleh yang demikian, hubungan perdagangan di antara penduduk Limbang dan Lawas dengan penduduk Kampung Ayer telah terjalin bukan sahaja kerana keperluan ekonomi, tetapi kerana hubungan persaudaraan dari rumpun bangsa dan agama yang sama. Faktor ini telah menggalakkan lagi kekerapan orang-orang Negara Brunei Darussalam untuk datang ke daerah perikanan Limbang dan Lawas.

Kesediaan orang Brunei membeli hasil perikanan dalam jumlah yang banyak dan dengan harga yang tinggi, telah mendorong nelayan-nelayan dari Limbang dan Lawas berurusan secara serius dengan mereka. Permintaan yang berterusan dengan bayaran tunai dalam mata wang Brunei (pada masa kajian dijalankan Mac 2,000 kadar tukaran ialah B\$1.00 = RM2.40), telah menggalak dan menghidupkan kegiatan perikanan di kedua daerah tersebut. Satu perkara yang menarik ialah kegiatan perikanan yang dijalankan adalah secara kecil-kecilan sahaja, yang beroperasi di kawasan perairan tidak melebihi 40 batu dari pantai.

Aktiviti Perikanan Di Daerah Limbang Dan Lawas

Pekerjaan tradisi sebagai nelayan masih diteruskan oleh sebilangan penduduk kampung air di Daerah Limbang dan Lawas. Bagi memastikan sumber perikanan dapat dieksploitasi untuk memenuhi permintaan komersil, nelayan telah mengadakan beberapa perubahan sesuai dengan kemajuan dalam industri perikanan.

Jadual. 4 di bawah menunjukkan bilangan nelayan dan peniaga ikan mengikut kampung di kedua-dua daerah perikanan tersebut. Daripada Jadual. 4, didapati bilangan nelayan bagi sesebuah kampung amat sedikit sekali. Di Limbang, tidak ada sebuah kampung pun yang mempunyai nelayan lebih daripada 50 orang, sementara di Lawas semua kampung tidak melebihi angka tersebut kecuali Punang (54 orang) dan Awat-awat (84 orang).

Dilihat dari segi kaum, didapati di Limbang semua nelayan berbangsa Melayu, kecuali seorang Cina. Begitu juga keadaannya dengan peniaga ikan di mana jumlah nelayan berbangsa Melayu seramai 19 orang dan berbangsa Cina cuma seorang sahaja. Sementara di Lawas semua nelayan (246 orang) dan semua peniaga ikan (24 orang) berbangsa Melayu.¹⁷ Ciri ini agak luar biasa, kerana di tempat-tempat lain di Malaysia hampir semua pengeluar iaitu nelayan adalah terdiri daripada orang Melayu, sementara peniaga ikan pula yang selalunya berperanan sebagai orang tengah adalah terdiri daripada orang-orang

Jadual. 4 Bilangan Nelayan Dan Peniaga Ikan Mengikut Kampung 1997

Kampung	Nelayan	Peniaga Ikan	Jumlah Besar
Limpaku Pinang	41	2	43
Bulantak	9	1	10
Rangau Jaya	2	0	2
Kuala Berawan	7	1	8
Kelapa Mawar	16	1	17
Buangsiol	2	2	4
Binjai/Seberang Kedai	23	8	31
Pemukat	2	5	7
Pabahanan	5	0	5
Jumlah Daerah Limbang	107	20	127
Kampung Awat-Awat	84	5	89
Luagan	3	0	3
Tg Katong	11	0	11
Aru	3	0	3
Baru	3	1	4
Tg Pagar	9	1	10
Tg Bakong	2	0	2
Senampuan	4	1	5
Sebelah	6	0	6
Pemukat	4	8	12
Nor Islam Laut	12	0	12
Nor Islam Ulu	11	1	12
Masjid Dato	11	0	11
Datu Laut	11	0	11
Datu Ulu	9	3	12
Bangkitan	0	0	0
Punang	54	4	58
Sualai	7	0	7
Labik-Labik	2	0	2
Jumlah Daerah Lawas	246	24	270

Sumber:

Disusun semua daripada maklumat yang diperolehi daripada Jabatan Perikanan Laut Sarawak, **Perangkaan Tahunan Perikanan 1995**, Kementerian Pertanian Malaysia, 1996.

Cina.

Nelayan yang ada di kedua buah daerah ini merupakan nelayan pantai yang mengusahakan aktiviti perikanan secara kecil-kecilan sahaja. Ini terbukti daripada saiz bot, enjin dan perkakas menangkap ikan yang mereka gunakan. Di Limbang, semua bot nelayan iaitu sebanyak 88 buah, dan di Lawas sebanyak 210 buah kesemuanya terdiri daripada bot berenjin sangkut. Di kedua daerah tersebut tiada bot yang tidak berenjin dan tiada bot berenjin dalam.¹⁸ Saiz bot (ukuran), muatan dan kuasa kuda ditunjukkan dalam Jadual. 5 di bawah.

Daripada Jadual. 5 tersebut didapati semua bot di Limbang dan 90% daripada bot di Lawas, mempunyai muatan kurang daripada lima tan metrik. Bot-bot tersebut bagi daerah Limbang kesemuanya berukuran kurang daripada lapan meter, sementara di Lawas bagi bot berukuran sedemikian sebanyak 86.6%. Bagaimanapun, yang menariknya bot-bot tersebut kebanyakannya dilengkapi dengan enjin berkuasa kuda tinggi. Umpamanya, di Limbang 76% dan di Lawas 57.6% daripada jumlah bot yang ada dilengkapi dengan enjin melebihi 40 kuasa kuda.

Jika dibandingkan bilangan bot dengan bilangan nelayan, didapati di Limbang setiap seorang nelayan mempunyai sebuah bot dan di Lawas secara nisbah didapati sebuah bot dimiliki oleh 1.17 orang nelayan. Ini menunjukkan bahawa nelayan di Limbang bekerja bersendirian, sementara nelayan di Lawas sebilangan kecil daripada mereka bekerja dua orang bagi sebuah bot. Nisbah nelayan dan bot yang sedemikian rupa akan mempengaruhi kaedah atau perkakas menangkap ikan yang digunakan. Ini dapat dilihat dalam Jadual. 6 di bawah, di mana 98.8% nelayan di Limbang dan 89% nelayan di Lawas, menggunakan pukot tiga lapis yang operasinya boleh dikendalikan oleh seorang nelayan sahaja. Begitu juga keadaannya dengan pukot tangsi, pancing dan bintoh yang operasinya juga boleh dilakukan oleh seorang nelayan sahaja. Operasi menangkap ikan yang memerlukan lebih daripada seorang nelayan, dalam daerah ini hanyalah anchau atau pukot lengkung.

Nelayan-nelayan Limbang dan Lawas merupakan nelayan pinggir pantai, yang menjalankan aktiviti menangkap ikan pulang hari. Mereka pergi menangkap ikan pada waktu pagi dan pulang pada waktu petang, atau pergi pada waktu petang atau malam dan pulang pada waktu pagi. Oleh yang demikian, bot-bot perikanan tidak perlu membawa input perikanan seperti air batu dan minyak dalam jumlah yang banyak.

Jadual 5: Bilangan Vesel Menangkap Ikan Berjentera Sangkut Mengikut Muatan, Kuasa Kuda dan Ukuran 1997

Muatan (m.tan)	Limbang	Lawas
0.00 - 1.00	31	43
1.00 - 4.90	57	146
5.00 - 9.90	0	21
Jumlah	88	210
Kuasa Kuda		
0.00 - 4.90	0	1
5.00 - 9.90	2	1
10.00 - 19.90	3	26
20.00 - 39.90	13	40
40.00 - 59.90	67	121
60.00 - 99.90	3	21
Jumlah	88	210
Ukuran (meter)		
0.00 - 7.90	88	182
8.00 - 11.90	0	15
12.00 - 14.90	0	13
Jumlah	88	210

Sumber: Disusun semua daripada maklumat yang diperolehi daripada Jabatan Perikanan Laut Sarawak, **Perangkaan Tahunan Perikanan 1997**, Kementerian Pertanian Malaysia, 1997.

Jadual 6: Bilangan Perkakas Menangkap Ikan 1997

Jenis Perkakas	Limbang	Lawas
Pukat Tangsi	1	7
Pukat Tiga Lapis	87	187
Lengkong/Anchau	0	14
Pancing	0	1
Bintoh	0	1
Jumlah	88	210

Sumber: Disusun semua daripada maklumat yang diperolehi daripada Jabatan Perikanan Laut Sarawak, **Perangkaan Tahunan Perikanan 1997**, Kementerian Pertanian Malaysia. 1997.

Jumlah pendaratan ikan bagi kedua daerah iaitu Limbang dan Lawas pada tahun 1997 ialah 7,626.39 tan metrik. Daripada jumlah tersebut, 7,183.42 tan merik atau pun 94.2% didaratkan melalui kumpulan perkakas pukat hanyut iaitu pukat tangsi, pukat tiga lapis dan anchau. Sementara baki 5.8% oleh pancing dan bintoh. Hasil tangkapan terdiri daripada pelbagai jenis ikan dan hasil laut yang lain, seperti yang ditunjukkan dalam Jadual.7 di bawah. Ikan-ikan yang didaratkan oleh nelayan-nelayan Limbang dan Lawas, bukan untuk digunakan oleh keluarga nelayan itu sendiri tetapi untuk tujuan eksport ke Negara Brunei Darussalam. Sebenarnya semua ikan dari Limbang dan Lawas dieksport ke Negara Brunei Darussalam, kerana ia masih berada dalam keadaan segar, sementara bekalan ikan tempatan diperolehi dari Kota Kinabalu dan Sipitang, Sabah; Miri dan Mukah, Sarawak; dan Wilayah Persekutuan Labuan. Urusan mendapat dan menjual ikan dari tempat-tempat tersebut diusahakan oleh peniaga-peniaga ikan yang ditunjukkan dalam Jadual. 4 di atas.

Sebagaimana yang telah dinyatakan sebelum ini, Negara Brunei Darussalam menjadi sasaran pasaran ikan dan hasil perikanan oleh nelayan-nelayan dari kedua daerah ini disebabkan, selain daripada jaraknya yang dekat, negara itu sentiasa menerima seberapa banyak ikan yang dibekalkan dan yang terlebih penting bersedia membayar dengan harga yang memuaskan.

Sebenarnya, urusan jual beli ikan di antara pemborong ikan Negara Brunei Darussalam dengan kaum nelayan bukan sahaja dijalankan di pasar-pasar Bandar Limbang dan Lawas, tetapi turut dilakukan di laut. Amalan ini telah dilakukan sejak zaman dahulu lagi seperti yang dijelaskan di bawah:

"Not all fish and prawns appearing in the markets however, are caught in Negara Brunei Darussalam waters, and fish and prawns originating from outside Negara Brunei Darussalam appear on the markets via two routes. Firstly there are the products that are imported into the State through designated Ports of Entry, and which are recorded by the Royal Customs and Excise in the normal way. These products include both fresh fish from nearby ports in Sabah and Sarawak and also processed and packaged products from suppliers worldwide. Secondly there are those imports which for want of a better word fall into the category of "undeclared" imports. These are not illegal imports per se, but are ones which are made by sea from the neighboring waters of Negara Brunei Darussalam Bay. In these cases the fish and prawns are purchased at sea by Negara Brunei Darussalam fishermen and fishmongers, and are landed, in accordance with long tradition, as Negara Brunei Darussalam fish and prawns."¹⁹

Pemborong-pemborong bagi memastikan sentiasa mendapat bekalan ikan daripada kaum nelayan telah mewujudkan satu bentuk hubungan pemodal-pengeluar. Mereka setiap kali berurusan telah membawa dan menjual minyak kepada nelayan dengan harga yang agak rendah, iaitu enam liter dengan harga RM6.00. Mereka mempunyai permit membawa minyak yang dikeluarkan oleh

Jadual 7: Jenis Ikan, Kuantiti dan Purata Harga Ikan Yang Dipasarkan di Limbang dan Lawas, 1995.

Jenis Ikan	Kuantiti (tan metrik)	Harga Di Pasar (Ringgit Malaysia) Sekilo	
		Limbang	Lawas
Kebasi/Selangat	81.20	5.28	5.10
Duri/Pulutan/Utek	93.47	4.88	4.50
<i>Gelama/Tengkerong</i>	3.01	5.88	5.42
Kerapu	29.84	9.01	8.84
Merah	26.42	8.88	8.67
Semilang	1.31	5.00	4.50
Belanak/Kedera	92.03	8.25	8.00
Talang	20.68	2.84	2.41
Tamban Sisek	1,646.88	3.18	2.75
Bilis/Bunga Air	647.82	3.00	2.75
Tenggiri	7.52	9.00	8.88
Kembong	1,168.28	5.92	5.75
Yu	28.72	5.03	4.84
Pari	7.07	5.01	4.30
Ikan Campur	194.25	4.88	5.00
Ketam Laut/Suri	35.48	8.03	7.25
Ketam Renjong/Bakau	308.95	7.60	7.25
Udang Putih Besar	836.76	22.28	21.00
Udang Putih Sedang	5.51	12.28	13.34
Udang Putih Kecil/Kertas	234.11	7.81	8.25
Kepah	51.82	5.69	5.08
Bulu Ayam	3.36	3.00	2.88
Jumlah	5,524.31		

Sumber: Disusun semua daripada maklumat yang diperolehi daripada Jabatan Perikanan Laut Sarawak, **Perangkaan Tahunan Perikanan 1995**, Kementerian Pertanian Malaysia, 1996.

Jabatan Perikanan Negara Brunei Darussalam. Selain daripada minyak, pemborong ikan yang lebih dikenali sebagai taukeh membekalkan pukat tiga lapis kepada nelayan dengan bayaran minima B\$13.00 seunit.²⁰

Untuk memudahkan pertemuan di antara kedua belah pihak, pondok didirikan di tebing atau di muara sungai. Taukeh akan datang ke pondok tersebut sekitar jam 10.00 pagi dan menunggu di pondok itu sehingga jam 2.00 atau 3.00 petang. Nelayan yang menggunakan pukat tangsi yang menjalankan operasi menangkap udang sejak jam 6.00 pagi atau lebih awal daripada itu, akan membawa hasil tangkapan mereka ke pondok tersebut sekitar waktu yang dinyatakan di atas.

Taukeh akan membeli udang yang didaratkan dengan harga yang telah ditetapkan, iaitu sekitar B\$7.00 hingga B\$10.00 bergantung kepada saiz udang. Setelah ditimbang, taukeh akan membayar harga udang secara tunai. Udang yang biasa didaratkan ialah udang putih (banana prawns) atau lebih dikenali oleh penduduk tempatan sebagai 'udang siar'. Udang ini terdapat dengan banyaknya di perairan Teluk Brunei dari bulan September hingga bulan April.

Selain udang, taukeh juga membeli ikan kembong yang didaratkan oleh nelayan-nelayan yang menggunakan pukat lengkung atau pukat jerut mini. Ikan kembong tersebut dijual mengikut bakul plastik yang berat puratanya sekitar 12 kg., dengan harga B\$30.00 sebakul. Ikan kembong banyak didaratkan dari bulan Jun hingga Oktober.

Ikan tamban yang banyak diproses untuk menjadi 'tahai' juga dibeli oleh taukeh Negara Brunei Darussalam. Ikan tamban didaratkan oleh nelayan-nelayan yang menggunakan pukat jerut, dijual dengan harga satu bakul RM15.00 (B\$6.50). Selain daripada itu, taukeh Negara Brunei Darussalam juga membeli udang kecil yang dikenali sebagai 'semaun' oleh penduduk tempatan dengan harga B\$20.00 sebakul (12kg). Udang-udang ini akan dikeringkan dan kemudian dihempaskan supaya yang tinggal hanya 'isinya sahaja'. 'Semaun' didaratkan oleh nelayan yang menggunakan anchau. Selain daripada 'semaun', anchau juga turut mendaratkan 'bubuk'. Bubuk dijual dengan harga RM30.00 (B\$13.00) sebakul (12kg).

Taukeh kesemuanya merupakan orang Melayu Negara Brunei Darussalam, datang ke pondok untuk membeli hasil tangkapan dengan menggunakan bot-bot yang dilengkapi dengan enjin berkuda tinggi, iaitu 90 kuasa kuda sebanyak dua unit. Masa-perjalanan balik dari pondok ke Bandar Seri Begawan hanya memakan masa setengah jam sahaja. Hasil tangkapan terutama udang akan dijual di pasar di Negara Brunei Darussalam sekitar jam 4.00 hingga 5.00 petang. Semua hasil tangkapan dari Limbang dikuasai oleh hanya tiga orang haji Negara Brunei Darussalam sahaja.²¹ Mereka menjalankan

kegiatan membeli hasil tangkapan setiap hari, kecuali hari Jumaat.

Selain daripada kaedah di atas, terdapat pemborong dan peraih-peraih ikan Negara Brunei Darussalam, yang pergi langsung ke tempat pemeliharaan ikan dalam sangkar di Kampung Punang bagi mendapatkan bekalan. Di Kampung Punang terdapat 92 buah sangkar, yang memelihara lebih kurang 36,800 ekor ikan.²²

Penternak-penternak mendapatkan benih ikan dari Johor Bahru yang dibawa masuk melalui Pelabuhan Labuan. Selain daripada itu, benih juga diperolehi dari Pusat Penetasan Ikan di Belawai. Penternak dapat mengusahakan aktiviti pemeliharaan ikan ini dengan jayanya kerana mudah mendapat bekalan makanan ikan, iaitu ikan-ikan tamban dari perairan Teluk Brunei. Pemborong dan peraih ikan Negara Brunei Darussalam membeli ikan daripada penternak dengan harga; Siakap B\$10.00 sekilo, Kerapu B\$12.00 sekilo, Merah B\$11.00 sekilo dan Languran (ikan putih) B\$9.00 sekilo.²³

Hubungan perniagaan di atas sejak dahulu berjalan dengan rancak, selain disebabkan oleh wujudnya hubungan kekeluargaan di kalangan mereka yang terlibat, ia juga disebabkan oleh keadaan Negara Brunei Darussalam itu sendiri.

Dengan berikutan keadaan Negara Brunei Darussalam menghadapi kekurangan bekalan ikan dan hasil perikanan dalam negeri, maka ini memberi peluang kepada nelayan-nelayan di Limbang dan Lawas meneruskan pekerjaan tradisi mereka. Nelayan dari kedua-dua daerah di atas menerima faedah daripada kedudukan ekonomi, yang memperlihatkan permintaan melebihi penawaran.

Satu perkara yang perlu dijelaskan di sini, walaupun usaha menangkap ikan yang dijalankan oleh nelayan dari kedua-dua daerah di atas secara kecil-kecilan, namun begitu dari segi pendapatan bulanan didapati nelayan di kedua-dua daerah itu merupakan yang tertinggi di Malaysia. Umpamanya di Limbang, seorang nelayan yang menggunakan pukot tiga lapis dan pukot udang mampu memperoleh pendapatan di antara RM100 hingga RM150 sehari.²⁴ Di sini memperlihatkan taraf hidup atau pendapatan nelayan bukan ditentukan oleh teknologi menangkap ikan, tetapi lebih ditentukan oleh faktor pasaran.

Kesimpulan

Sebagai sebuah negara kecil yang menumpukan pergantungan kepada ekonomi berasaskan perlombongan petroleum dan gas asli, sektor perikanan tidak memainkan peranan penting malah dapat dianggap sebagai ekonomi pinggir sahaja kepada Negara Brunei Darussalam. Ini terbukti jelas di mana hampir 40% daripada gunatengah negara itu terlibat dalam sektor perlombongan petroleum dan gas asli. Sektor kedua yang menjadi tumpuan penduduk ialah perkhidmatan

awam yang melibatkan 42% daripada rakyat Negara Brunei Darussalam berkhidmat dengan Kerajaan Kebawah Duli Yang Maha Mulia Sultan Brunei. Mereka yang bekerja sebagai nelayan tidak melebihi 1% daripada jumlah gunatenaga negara itu. Keadaan lebih buruk lagi, apabila dihalusi didapati lebih daripada 72 % daripada jumlah nelayan merupakan nelayan sambilan sahaja, yang menjalankan aktiviti "*sport fishing*" bagi memenuhi masa lapang mereka.

Pengabaian sektor perikanan telah mengakibatkan bekalan sumber perikanan di peringkat domestik tidak mampu untuk menampung permintaan setempat. Oleh kerana Negara Brunei Darussalam mempunyai nilai mata wang yang tinggi, penyelesaian terhadap masalah kekurangan bekalan ikan dapat diatasi dengan cara mengimport sumber perikanan dari negeri-negeri jiran iaitu Sarawak, Sabah dan Wilayah Persekutuan Labuan dalam kuantiti yang banyak. Kegiatan perikanan di Negara Brunei Darussalam yang tidak memperlihatkan perkembangan yang pesat dan pada masa yang sama berlaku pertambahan penduduk yang berterusan, menyebabkan import hasil perikanan terus meningkat dari tahun ke tahun.

Perkembangan di atas secara langsung telah menyediakan pasaran yang amat luas kepada nelayan-nelayan dari negeri-negeri jiran. Ini telah mendorong nelayan-nelayan dari Sarawak, Sabah dan Wilayah Persekutuan Labuan bekerja keras mendaratkan hasil perikanan, walaupun dengan menggunakan bot-bot perikanan kecil dan perkakas menangkap ikan yang secara relatifnya masih tidak dapat dianggap sebagai peralatan komersial.

Satu lagi faktor penting yang menyebabkan nelayan-nelayan dari negeri-negeri jiran merasa terpanggil untuk menjualkan hasil tangkapan mereka kepada negara kecil yang mewah itu, ialah kerana kesediaan pembeli-pembeli ikan untuk membeli ikan secara tunai dengan harga yang tinggi dan dalam kuantiti yang banyak pada bila-bila masa.

Bandar Limbang dan Lawas di Sarawak mempunyai kedudukan yang strategik dari segi laluan perdagangan. Jaraknya yang tidak jauh dari Bandar Seri Begawan dan lokasinya yang berada di tebing sungai telah membolehkan sumber perikanan dibawa masuk ke bandar tersebut setiap hari dengan menggunakan bot-bot berjentera. Latar belakang sejarah, persamaan ugama dan bangsa serta hubungan kekeluargaan telah memudahkan pelaksanaan undang-undang sehingga didapati sebilangan penduduk di antara lokasi-lokasi di atas berulang alik tanpa menggunakan dokumen perjalanan yang sepatutnya. Perkara begini memang lumrah terjadi di lokasi-lokasi perbatasan yang penduduknya mempunyai banyak ciri-ciri persamaan.

Fenomena di atas menyebabkan kegiatan perdagangan hasil perikanan dan juga lain-lain komoditi di antara Bandar Limbang dan Lawas dengan Bandar

Seri Begawan tidak direkodkan secara rasmi. Ini amat baik bagi penduduk setempat yang terlibat dalam kegiatan tersebut, tetapi mendatangkan kerugian kepada Kerajaan Negeri Sarawak dan Kerajaan Persekutuan Malaysia, kerana gagal mengutip cukai import dan eksport.

Untuk memastikan bekalan sumber perikanan diperolehi secara berterusan dalam kuantiti yang diperlukan, sebilangan orang-orang Brunei telah datang sendiri ke Bandar Limbang dan Lawas, untuk mengendalikan urusan niaga sumber perikanan. Mereka yang bertindak sebagai pemborong terpaksa membuat pelaburan terlebih dahulu sebelum mendapat hasil perikanan yang diperlukan.

Taukeh-taukeh ikan Brunei telah berusaha mewujudkan hubungan pemodal-pengeluar, bertujuan untuk mengikat nelayan-nelayan Limbang dan Lawas supaya menjualkan hasil tangkapan kepada mereka. Taukeh-taukeh tersebut telah menjual perkakas menangkap ikan dan bekalan petroleum harian dengan harga yang jauh lebih murah berbanding harga pasaran. Hasil tangkapan akan dijual dengan harga borong kepada taukeh-taukeh tersebut dalam mata wang Brunei. Perolehan pendapatan dengan mata wang Brunei ini, membolehkan kaum nelayan mendapat pendapatan yang tinggi setelah ditukarkan kepada ringgit Malaysia. Keadaan bertambah lumayan lagi semasa berlakunya kemelesetan ekonomi Asia baru-baru ini.

Keadaan di atas berbeza dengan yang berlaku di tempat-tempat lain, di mana taukeh-taukeh ikan cuba mewujudkan pergantungan kepada mereka melalui hubungan pemodal-pengeluar. Oleh kerana kebanyakan nelayan Limbang dan Lawas merupakan nelayan kecil yang menerima pendapatan yang lumayan, mereka mampu membeli teknologi dan input perikanan secara tunai. Jelasnya sistem hutang untuk mewujudkan pergantungan tidak dapat dilaksanakan terhadap nelayan-nelayan di Limbang dan Lawas.

Satu ciri yang menarik ialah hubungan pemodal-pengeluar ini dilakukan antara orang-orang Melayu Brunei. Berbeza sama sekali dengan tempat-tempat lain di Malaysia, di mana pemodal biasanya terdiri daripada orang-orang Cina tetapi pengeluar terdiri daripada nelayan-nelayan Melayu.

Hubungan perdagangan sumber perikanan di atas, sebenarnya bukan sahaja berlaku di Daerah Limbang dan Lawas, tetapi ia merupakan salah satu ciri bandar-bandar sempadan yang terdapat di kebanyakan negara-negara Asia Tenggara. Umpamanya, Bandar Tawau yang mendapatkan bekalan ikan dari Tarakan, Indonesia, Singapura yang mendapatkan bekalan ikan dari negeri Johor, manakala negeri Kedah dan Kelantan mendapatkan bekalan ikan dari Thailand. Apa yang pasti, aktiviti perdagangan secara kecil-kecilan ini berupaya menghidupkan bandar-bandar sempadan dan memberi pulangan yang tinggi dalam bentuk pertukaran mata wang asing.

Nota Hujung

---

¹ **Fishery Statistical Bulletin For South China Sea Area 1983**, Southeast Asian Fisheries development Center (SEAFDEC), 1985, hal. 2.

² Mohamed Deli Ahmad (Ed.), **Negara Brunei Darussalam Darussalam 1989**, Asia Printers, Negara Brunei Darussalam Darussalam, 1990, hal.77.

³ **Negara Brunei Darussalam Darussalam Statistical Yearbook 1996/1997**, Statistics Division, Department of Economic Planning and Development, Ministry of Finance, Negara Brunei Darussalam Darussalam, 1998, hal.5.

⁴ Lim Jock Seng, **The Inter-relationship of Technology, Economy and Social Organisation in A Fishing Village in Negara Brunei Darussalam**, Monograph of The Negara Brunei Darussalam Muzeum Jurnal, No.6-1986, Negara Brunei Darussalam Museum Negara Brunei Darussalam Darussalam, hal. 25.

⁵ Pada tahun 1983 di Hong Kong 100% (28,000 orang), Indonesia 86.64% (1,062,768 orang), Malaysia 92.57% (100,417 orang), Filipina 54.80% (423,643 orang), Singapura 100% (1,641 orang) dan Thailand 73.03% (65,569 orang) merupakan nelayan sepenuh masa. Penjelasan lanjut sila lihat **Fishery Statistical Bulletin for South China Sea Area 1983**, Southeast Asian Fisheries Development Center (SEAFDEC), 1985.

⁶ Mohamed Deli Ahmad (Ed.), **Negara Brunei Darussalam Darussalam 1985 and 1986**, Department of Broadcasting and Information, Prime Minister's Office, Bandar Seri Begawan, Negara Brunei Darussalam Darussalam, 1987, hal.45.

⁷ **Ibid.**

⁸ **Borneo Bulletin Negara Brunei Darussalam Yearbook 1997 Key Information On Negara Brunei Darussalam**, Negara Brunei Darussalam Press Sdn.Bhd. and Forward Media Sdn. Bhd., Negara Brunei Darussalam Darussalam, hal. 234.

⁹ Ikan pelagik merupakan ikan yang hidup di atas garisan *thermocline* seperti ikan selar, demudok, alu-alu, selayang, tenggiri, aji-aji, kembong, parang, selayang kuning, betung dan lain-lain. Penjelasan lanjut sila lihat, Mohammad Raduan Mohd Ariff, "Ikan Sebagai Sumber Perdagangan", Kertas Kerja telah dibentangkan di Seminar Maritim Warisan Negeri Terengganu, pada 1-2 September 1999 di Kuala Terengganu.

¹⁰ Ikan demersal merupakan ikan yang hidup di bawah garisan *thermocline* seperti

---

ikan kerisi, temenggong, ikan campur, sotong, biji nangka, merah, jebong, barat-barat, gerut-gerut, kerisi bali, duri, timah, rambai/cermin, pari, mengkarong dan lain-lain. Penjelasan lanjut sila lihat, Mohammad Raduan Mohd Ariff, "Perkembangan Industri Perikanan Di Johor 1970-1997", Kertas Kerja yang telah dibentangkan di Seminar Sejarah dan Budaya Johor Tahun 2000, pada 3-6 Mei, 2000 di Johor Bahru.

¹¹ Penjelasan lanjut sila lihat, Mohd Shaupi b. Derahman, "Status dan Prospek Industri Perikanan Laut Dalam di Malaysia" dalam Ti Teow Chuan, Mustapha Othman & Shirley Fung, **Development and Management of Fisheries Resources in Malaysia**, Institute For Development Studies (Sabah), Kota Kinabalu, 1996, hal.81-95.

¹² Penjelasan lanjut sila lihat Albert Chuan Gambang, "Status of the Fish Resources in the South China Sea Off East Malaysia", dalam Ti Teow Chuan, Mustapha Othman dan Shirley Fung, **Development and Management of Fisheries Resources in Malaysia**, Institute for Development Studies (SABAH), Kota Kinabalu, 1996.

¹³ Penjelasan lanjut sila lihat Mohammad Raduan Mohd Ariff, **Dari Pemungutan Tripang ke Penundaan Udang: Sejarah Perkembangan Perusahaan Perikanan di Borneo Utara 1750-1990**, Penerbit Universiti Malaya, Kuala Lumpur, 1995.

¹⁴ Sila lihat, Fail Kompleks LKIM Miri, LKIM: (KOMP W05) 406/524, Jld.4 (62).

¹⁵ Sila lihat, "Fail Keluar-Masuk Kawasan Sempadan Limbang-Negara Brunei Darussalam", Jabatan Imigresen Limbang, Disember, 1999.

¹⁶ Penjelasan lanjut sila lihat, David Leake, Jr., **Brunei The Modern Southeast-Asian Islamic Sultanate**, Forum, Kuala Lumpur, 1990, hal. 35-37.

¹⁷ Jabatan Perikanan Laut Sarawak, **Perangkaan Tahunan Perikanan 1995**, Kementerian Pertanian Malaysia, 1996, hal. 52-54.

¹⁸ **Ibid.**, hal. 56.

¹⁹ State of Negara Brunei Darussalam, **Annual Report 1975**, State Secretariat Information Section, Negara Brunei Darussalam, hal.99.

²⁰ Hasil temubual dengan En. Zainuddin Tuah. Beliau merupakan nelayan sepenuh masa di Kampung Seberang Kedai, Daerah Limbang, Sarawak.

²¹ Hasil temubual dengan nelayan-nelayan tempatan, haji Negara Brunei Darussalam yang dimaksudkan ialah Haji Yusuf bin Haji Omar yang menetap di Kampung Pelambayan, Haji Tahir bin Ajak yang menetap di Kampung Sungai Matan dan Haji Omar yang juga tinggal di Kampung Sungai Matan.

²² Maklumat diperolehi hasil temubual dengan Pegawai Perikanan, Jabatan Perikanan Limbang, Sarawak.

²³ Maklumat diperolehi hasil temubual dengan En.Rahman, Pegawai Perikanan, Jabatan Perikanan Limbang, Sarawak.

²⁴ Maklumat diperolehi hasil temubual dengan Haji. Tahir bin Simin. Beliau merupakan peniaga ikan merangkap nelayan sambilan di Kampung Seberang Kedai, Daerah Limbang, Sarawak.